

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (538)
січень-лютий
2018

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава,
Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков*
(Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська
Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Рєєнт* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №1 від 25.01.2018 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №15
Підписано до друку 26.02.2018 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Михайловський В.** Володіння «трьох татарських царів» та уявлення про «потрійне Поділля» в битві під Грюнвальдом 4
- Русина О.** Радзивілли й Україна: соціокультурні аспекти взаємин (XVII – середина XVIII ст.) 18
- Томас Приймак (Торонто, Канада).** Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст. 46
- Матяш І.** Діяльність надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі (1919–1921 рр.) 73
- Бикова Т.** Кримськотатарський аспект національної політики Кремля у Кримській АСРР (1921–1928 рр.) 98
- Єремеева К. (Харків).** «Перчити і приперчувати!»: завдання радянських сатиричних видань (на прикладі журналу «Перець») 126

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Яременко В. (Хмельницький).** Тарас Шевченко й литовсько-руська доба з історії України 141
- Маврін О.** До питання щодо формування теоретичних засад археографії в УРСР у повоєнний період 159

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

- Александра Ефименко.** Письма из хутора. Об украинской истории (До 170-річчя О.Єфименко та 100-ліття першої публікації її допису) (*вступна стаття О.Яся*) 174

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Ешплбом Е. Червоний голод: Сталінська війна з Україною (<i>С.Кульчицький</i>)	184
Буглай Н. «Епоха Квасневського» в зовнішній політиці Республіки Польща (1995–2005 рр.) (<i>А.Мартинів, Г.Харлан</i>)	205
Історик і Влада (<i>В.Іваненко, Дніпро; В.Кривошеїн, Дніпро</i>)	210
Ткаченко В. Україна: quo vadis – куди йдемо? (<i>С.Падалка</i>)	215

ХРОНІКА

Литвин М. (Львів), Кузь Т. (Львів), Хахула Л. (Львів). Міжнародна наукова конференція «Українська революція 1917–1921 років: історичний досвід та державницька традиція»	220
Віднянський С. (Київ), Олашин М. (Ужгород). Наукові читання в Ужгородському національному університеті, присвячені 90-річчю з дня народження професора Івана Михайловича Гранчака (1927– 2000 рр.)	223
Клиніна Т. Міжнародна наукова конференція «Сучасна українська дипломатична служба: шлях тривалістю 100 років»	228
Антипова О. Про співпрацю з Польським інститутом у Києві	231

ЮВІЛЕЇ

Батуріна С. До 60-річчя доктора історичних наук, професора Є.Сінкевича	232
--	-----

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	235
---	-----

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94:930.1(477)«Єфименко»

АЛЕКСАНДРА ЄФИМЕНКО

ПИСЬМА ИЗ ХУТОРА. ОБ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ (До 170-річчя О.Єфименко та 100-ліття першої публікації її допису)

У листі-дописі О.Єфименко окреслюються кардинальні трансформації українського культурного простору, спричинені революційними метаморфозами 1917–1918 рр. Висвітлюється феномен культурно-просвітницького руху, пов'язаного з масовим поширенням самоосвітніх курсів українознавства. Обстоюється теза, що українознавство є початковою, недиференційованою та дисциплінарно неоформленою формою соціогуманітарних знань про Україну, в якій поважне місце посідає історія України. Наголошується, що Українська держава 1917–1918 рр. постала як вислід суспільного волевиявлення, а не як продукт еволюційної й органічної поступовості в розрізі позитивістських уявлень. Розглядаються специфічні складнощі в репрезентації історії України з державно-політичної та територіально-просторової перспектив, зокрема у царині педагогічних і культурно-освітніх практик. Акцентується увага на тому, що історія України не є одноманітним просторовим тереном, а вирізняється культурною й територіальною багатоманітністю, позаяк історичний процес розгортався у сфері впливів трьох держав («політичних організмів») – Московської Русі, Польщі й Татарського ханства.

Ключові слова: історія України, українська історіографія, українознавство, Єфименко, Українська революція, 1918 р.

Революція – магічне, чаруюче й, водночас, руїнницьке, страшне означення, котре продукує генералізуючий і навіть тотальний смисл, пов'язаний із нищенням звичного соціокультурного буття, передусім усталених моделей організації та функціонування суспільства. Суцільна невідомість майбуття здебільшого спричиняється до того, що горизонт революційних очікувань вирізняється надзвичайною поляризацією. З одного боку, радикалізація й ейфорія суспільних настроїв і почувань сягають свого апогею, проте, з іншого боку, генеруються небувалі скептичні, негативні та навіть катастрофічні, апокаліптичні передбачення ближчої прийдешності.

Мабуть, саме тому революція сприймається вкрай суперечливо й вибірково. Зазвичай із революційними ідеалами пов'язуються найсвітліші мрії та оптимістичні проєкції успішного майбуття. Натомість революційні практики часто-густо асоціюються з приземленою прагматикою політичної боротьби, освяченої ідеологічними догматами, коли задля досягнення «ідеалізованої» мети, точніше конкретної перемоги у змаганнях за владу, масово руйнуються культурні цінності, суспільні інститути, господарські структури, людські життя, ба навіть самодостатність буття самого соціуму.

Проте революційні метаморфози спричиняють незвичайну, майже фантастичну багатоманітність суспільних реакцій, рефлексій і візій, які годі звести до якоїсь чорно-білої контраверсійності чи виразно окресленої мапи соціокультурних розломів. Адже революція генерує прискорений ритм суспільного буття, котрий окреслює новітню темпоральність та означає нову демаркацію історичного часу, кінець-кінцем пропонує інші обриси прийдешності. Саме тому горизонт революційних очікувань, надій і сподівань є напрочуд розмаїтим, суперечливим і складним.

Водночас революційний хронотоп продукує кардинальні трансформації, переформатування самого культурного простору, зокрема на теренах історієписання. У певному сенсі революційні перетворення стають своєрідним каталізатором, який запліднює історичну думку новими концептами, кидає новітні виклики, висуває інші пізнавальні запити до минувшини та нав'язує відмінні мірила вартості. Зрештою революційна дійсність продукує розмаїтий спектр історичних асоціацій, ретроспекцій і рефлексій, у межах яких прагнуть осягнути ту соціо- та етнокультурну палітру сучасності, котра тільки-но вимальовується на суспільному обрії.

Із такої перспективи 1918-й рік був переломним моментом у рецесії революційної чи «фантастичної» дійсності, як означувала її сімдесятирічна Олександра Єфименко (народжена Ставровська; 1848–1918 рр.)¹ – український історик, вихована в дусі ідеалістично-народницької традиції, росіянка за походженням, дружина старого українофіла, етнографа й статистика П.Єфименка (1835–1908 рр.).

У культурному просторі Російської імперії О.Єфименко посідала доволі своєрідне становище емансипованої інтелектуалки, громадської діячки, палкої прихильниці самоосвіти, котра першою з-поміж жінок здобула ступінь почесного

¹ Див. докл. про О.Єфименко: *Багалей Д.И.* В историко-филологический факультет Харьковского университета [представления О.Я.Єфименко на ступінь почесного доктора російської історії] // Записки Императорского Харьковского университета. – Х., 1910. – Кн.2, часть официальная. – С.1–22; Юбилей А.Я.Єфименко // Исторический вестник. – 1910. – Кн.12. – С.1207–1208; *Багалей Д.* Олександра Яковлевна Єфименкова // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн.1. – К., 1919. – С.104–113; *Його ж.* Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906) // Науковий збірник науково-дослідної кафедри історії української культури. – Т.10. – Х., 1930. – С.5–15; *Марков П.Г.* А.Я.Єфименко – історик України / Под ред. И.А.Гуржия. – К., 1966. – 124 с.; *Скакун О.Ф.* Історичні погляди О.Я.Єфименко // Український історичний журнал. – 1967. – №1. – С.22–30; *Ильинская В.Н.* Автобиографии П.С. и А.Я. Єфименко // Из истории русской фольклористики. – Ленинград, 1978. – С.93–106; *Смолий В.А.* А.Я.Єфименко: Очерк жизни и научного творчества // *Єфименко А.Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С.403–426; *Ковалевська О.* Олександра Єфименко // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.12. – К., 2003. – С.152–181; *Марков П.* На крыльях бессмертия: Диалогия. – К., [2003]. – 525 с.; *Канелер А.* Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа // Україна модерна. – 2010. – №6/17. – С.45–76; *Kappeler A.* Russland und die Ukraine: verflochtene Biographien und Geschichten. – Wien, 2012. – 395 s. та ін.

доктора російської історії (1910 р.) та стала професором Вищих жіночих курсів імені К.Бестужева-Рюміна у Санкт-Петербурзі, незважаючи на те, що була матір'ю п'ятьох дітей і навіть не мала вищої освіти. Від юнацьких років вона працювала як викладачка двокласного жіночого училища у Холмогорах і перебрала на себе тягар піклування про велику родину через передчасну смерть батька та брата, згодом зазнала чималих життєвих лихоліть і поневірянь як вірна супутниця П.Єфименка й мати досить великої родини.

За візією А.Капшелера, інтелектуальна біографія О.Єфименко та її чоловіка являє собою цікавий і своєрідний приклад переплетеної російсько-української історії, котра розгорталася в низці культурних сфер – історії української історіографії, українського національного руху та гендерної історії кінця XIX – початку XX ст.²

Українська проблематика ввійшла до кола наукових і культурних зацікавлень О.Єфименко, народженої в родині станового пристава в одному з віддалених сіл Архангельської губернії, завдяки її чоловіку, котрий від початку 1860-х рр. перебував у цьому краї на адміністративному поселенні, себто на засланні. За автобіографічним спомином О.Єфименко, спершу вона відігравала роль помічниці у фольклорних, етнографічних, статистичних та інших практиках П.Єфименка, але поступово перейшла до самостійних студій і навіть сформулювала досить амбітну мету – «написати популярну історію південноросійського народу для інтелігентних читачів»³.

Та з часом звичний розподіл культурних ролей у родині кардинально змінився й інтелектуальну першість здобула О.Єфименко. Письменник та історик Г.Хоткевич, який познайомився з подружжям Єфименків наприкінці 1890-х рр. у Харкові, згадував, що в той час Олександра напівжартома називала свого чоловіка «мій архіваріус», оскільки він ретельно підбирав і документував робочі матеріали до її наукових праць, а сам уже нічого не писав⁴.

На полі української історіографії О.Єфименко сприймалася здебільшого як талановита дослідниця-аматорка, публікації якої хоч і привертали увагу, проте зазвичай спричиняли критичні відгуки й реакції⁵. Вочевидь провідну роль у цьому відіграла історія з конкурсом, оголошеним журналом «Киевская старина» у січні 1896 р. за активної участі В.Антоновича на кращу студію з систематичної історії України (планувався обсяг у 25 друк. арк., 2 роки для її підготовки, а також 1 тис. руб. сріблом як винагорода авторів)⁶. Зрештою О.Єфименко стала єдиним істориком, хто подав свою працю на конкурс, оскільки родина існувала на гонорари від її студій і хронічно потерпала від браку грошей. Справа затягнулася на кілька років, розпочалися непрості перемовини з В.Антоновичем та іншими особами і студію авторки так і не було опубліковано під маркою журналу «Киевская старина». Видали її лише 1906 р. у

² Капелер А. Самоучка, жінка, кацапка... – С.46; Kappeler A. Russland und die Ukraine... – S.10–17.

³ Ильинская В.Н. Автобиографии П.С. и А.Я. Ефименко. – С.104–105.

⁴ Хоткевич Г. Єфименкова // Науковий збірник науково-дослідної кафедри історії української культури. – Т.10. – Х., 1930. – С.38.

⁵ Див., напр.: Джиджора І. З новітньої української історіографії: Критична студія: Рец. на кн.: Ефименко А. Южная Русь, очерки, исследования и заметки. – СПб., 1905. – Т.1–2 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.71. – Л., 1906. – С.134–157.

⁶ Объявление о конкурсе, назначаемом редакцией «Киевской старины» // Киевская старина. – 1896. – №1. – С.[П]; Багалій Д.І. Акад. М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії (історично-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С.172–173.

Санкт-Петербурзі у книжковій серії «История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время», редакторами якої були М.Кареев та І.Луцицький⁷.

А.Капелер гадає, що В.Антонович і його київська школа кінець-кінцем відхилили, точніше відмовилися від праці О.Єфименко (вона отримала лише частину грошової винагороди) з цілої низки причин. По-перше, дослідниця вступила в конфлікт із «дискурсом чоловічої гегемонії»; по-друге, авторка обстоювала й реалізовувала інший стиль писання, зорієнтований на літературно-художній, популяризаторський виклад історії, котрий у чомусь навіть наслідував М.Костомарова, на відміну від фактографічно зорієнтованих «обласних» монографій; по-третє, давалися взнаки вимоги дальшої політизації українського національного руху, котрі транслювалися до історіографії й упереджено висувалися до її праці⁸.

Та у цьому конфлікті поважну роль відіграли не тільки ці чинники, а й проблема входження О.Єфименко як авторки-самоучки чи приватного вченого на «фахову територію» тодішнього історика, позаяк позитивістські стандарти й вимоги до історієписання нав'язували всеосяжну професіоналізацію історичної науки. Натомість стара культурна програма народників – «сіяти просвіту у народі» – разюче дисонувала з вимогами та стандартами фахової інституціоналізації науки і сцієнтизації історичного знання на рубежі XIX–XX ст.

Утім у Харкові та Санкт-Петербурзі О.Єфименко успішно реалізувала намічений інтелектуальний сценарій і тріумфально ввійшла до корпорації істориків не тільки де-факто, а й де-юре. Недаремно Д.Багалій у своєму історіографічному огляді зараховував її до представників харківської історичної школи, зокрема характеризував як «типову великоруську народницю з слов'янофільським українофільським нахилом»⁹.

Окрім того, варто згадати про напрочуд широкі культурні й інтелектуальні зацікавлення О.Єфименко, котрі включали найрізноманітніші захоплення, зокрема творами Ф.В.Ніцше¹⁰, що помітно випадало з традиційного читацького репертуару старих народників-українофілів. Недаремно сучасні історики віднаходять в «Истории украинского народа» елементи модерністського мислення¹¹. Більше того, А.Капелер вважає, що ця студія О.Єфименко мала б стати новаторською і спричинити неабиякий резонанс, якби була своєчасно опублікована¹².

Пропонований допис О.Єфименко 1918 р. репрезентує її як історика з креативним способом мислення, спроможного до швидких рефлексій і влучних спостережень. На той час її життєва історія невпинно добігала кінця, а чималий культурний багаж попередніх десятиліть, здавалося б, мав неодмінно продукувати узвичаєні асоціації та нав'язувати інерційність й упередженість в авторській рецепції революційних подій. Та цього не сталося... Ба більше, у тексті О.Єфименко споглядаємо виразно артикульовану спробу подивитися на тогочасну Українську державу та історію України з культурної перспективи.

⁷ *Єфименко А.* История украинского народа. – Санкт-Петербург, 1906. – Вып.1. – [2], 192 с.; Вып.2. – С.193–391.

⁸ *Капелер А.* Самоучка, жінка, кацапка... – С.46–52.

⁹ *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т.1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – Х., 1928. – С.63.

¹⁰ *Хоткевич Г.* Єфименкова. – С.39.

¹¹ *Яковенко Н.* Вступ до історії. – К., 2007. – С.280.

¹² *Капелер А.* Самоучка, жінка, кацапка... – С.70.

Передусім авторка протиставляє позитивістським тезам про «еволюційну поступовість» і природний процес визрівання «політичного організму», властивий для більшості тодішніх країн, думку про те, що Українська держава постала як вислід суспільного волевиявлення, себто масового й реалізованого вольового бажання суспільства – бути... Ця ідея тією чи іншою мірою перегукується, принаймні тяжіє, до ніщепанського культу «волі» та «життєвої сили».

Водночас О.Єфименко слушно звертає на своерідну парадоксальність конституювання культурного простору тодішнього українства, котрий породив широкий просвітницький та освітній рух, пов'язаний з українознавством. Причому дослідниця влучно наголошує на своерідності, ба навіть унікальності цього культурного руху, порівняно, наприклад, із фінським національно-державним проектом, у межах якого не було жодних подібних явищ.

О.Єфименко надзвичайно точно окреслює найголовніший смисл, яке продукує саме поняття «українознавство», себто «початкове», «недиференційоване» знання, котре не оформилося в окремі дисциплінарні сегменти. Таким чином, вона обстоює думку про несподівану «внутрішню суперечність», яку вбачає в тому, що успішно реалізований на той момент державно-політичний проект Української держави потребував культурно-просвітницької підтримки. Д.Багалій розглядав термінологічне означення «українознавства», запропоноване авторкою, як цікаве й оригінальне¹³.

Урешті О.Єфименко дотримується думки про територіально-просторову різномірність, а не «органічну» суспільно-політичну одноцільність історії України. Таку розмаїту просторову конфігурацію української минувшини дослідниця пов'яже зі «сплетінням» історичного життя з «трьома політичними організаціями» – Московської Русі, Польщі й Татарського ханства.

Зауважимо, що ця думка якоюсь мірою нагадує відому тезу галицького історика С.Томашівського про «трикутник» історичного розвитку України – Степ, Польща, Московщина¹⁴. Отож авторка апіорі постулювала ідею про необхідність представлення історії України з різних просторових масштабів і культурних перспектив.

Лист О.Єфименко став першим та останнім із намічених дописів авторки до редакції двомовного харківського журналу «Позашкільна освіта» («Внешкольное просвещение»), в яких вона планувала подати свої роздуми щодо написання та викладання історії України¹⁵. Трагічний перебіг подій завадив її планам. У ніч із 17 на 18 грудня 1918 р. історик та її донька Тетяна – російськомовна поетеса, котру зараховують до початкуючих діячів культурної доби, метафорично означеної як «Срібний вік», загинули від рук бандитів на хуторі Любочка Вовчанського повіту Харківської губернії.

Д.Багалій у коментарях до листа О.Єфименко звертав увагу на її «великий талантистський викладання історичних питань для широкого суспільства – популярного, яскравого, артистичного, але укупі з цим і наукового, і оригінально-самостійного»¹⁶. На думку

¹³ Багалій Д. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906). – С.14

¹⁴ Томашівський С. Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки. – Л., 1919. – С.12.

¹⁵ Багалій Д. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906). – С.14.

¹⁶ Багалій Д. Олександра Яковлевна Єфименко // Позашкільна освіта / Внешкольное просвещение (Харків). – 1918. – №1 (июль). – С.22.

А.Кашпелера, вузлові проблеми з конструювання та представлення історії України, порушені в листі О.Єфименко, залишаються актуальними й до сьогодні¹⁷.

Допис О.Єфименко друкується мовою оригіналу за першою публікацією 1918 р.¹⁸ До тексту долучено примітки історіографічного спрямування. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Виділення курсивом збережено за першодруком. Уточнюючі відомості подано у квадратних дужках.

Олексій Ясь

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexyas@ukr.net

Oleksii Yas'

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net

Конечно, из хутора было бы естественнее писать о земельном вопросе, настроениях крестьянства, видах на урожай, а не об истории, хотя бы и украинской. Но наша современная жизнь насковзь пропитана стихией чудеснейших случайностей и неожиданностей. И если автор этих строк нежданно-негаданно выбрался из петроградского «жития» на житье-бытье украинского хутора, то немудрено, что мысли его по инерции работают в старом направлении, вынесенном с насиженного места, с кафедры, на которой прошли годы спокойного труда¹⁹. Но как иначе работает мысль там – в атмосфере академического бесстрастия, и здесь – под аккомпанемент горячего, лихорадочно возбужденного жизненного пульса. Сколько новых, неожиданных сомнений, недоумений...

Без всякой привычной взгляду историка эволюционной постепенности, с быстротой и неожиданностью феерии выдвинулся из мрака небытия великий исторический факт – Украинская держава. Неожиданность эта была одинаково разительна и для старых «украинофилов», и для новых «украинцев», и для новейших и крайних «самостийников». Ярко демонстрирует

¹⁷ Kappeler A. Russland und die Ukraine... – S.308.

¹⁸ *Єфименко А.* Письма из хутора. Об украинской истории // Позашкільна освіта / Внешкольное просвещение. – 1918. – №1 (июль). – С.17–21. Примірник цього числа журналу зберігається у фондах Державного архіву друку Книжкової палати України імені Івана Федорова (Київ). Е-републікації допису О.Єфименко див.: [Електронний ресурс]: http://qwercus.narod.ru/efim_pisma.htm; <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1579-aleksandra-efimenko-pis-ma-iz-khutora-ob-ukrainskoj-istorii>

¹⁹ Упродовж 1907–1917 рр. О.Єфименко була викладачкою, а від 1910 р. – професоркою Вищих (Бестужевських) жіночих курсів у Санкт-Петербурзі (Петрограді). Наприкінці 1917 р. вона перебралася на Харківщину.

эту неожиданность такое явление, как бы правильное и необходимое, но в тоже время поражающее своим несоответствием с положением. Это явление: курсы украиноведения, возникающие во всех городах и городках Украины.

В самом деле, что такое «украиноведение»? «Украиноведение» – термин, обозначающий то начальное состояние «ведения» о предмете – в данном случае об Украине, – когда это «ведение» только начинает дифференцироваться на свои элементарные отрасли: язык, географию, историю. Украинское общество, складывающееся в Украинскую державу и в то же время нуждающееся в украиноведении – ведь в этом есть какое-то глубокое несоответствие, внутреннее противоречие. Для иллюстрации возьмем такой пример. Финляндия самоопределяется политически так же, как и Украина. Но придет ли кому-либо в голову предположить, что она нуждается в курсах «финноведения». Даже намек на такое предположение является в глазах всякого политически грамотного человека абсурдом, бессмыслицей. И, однако ж, для нас эта бессмыслица, есть вполне необходимое и закономерное жизненное явление. Вот и еще новая загадка нашей фантастической действительности.

Немало лет тому назад, когда еще был жив проф[ессор] Потєбня²⁰, наш знаменитый харьковский соотечественник, мне пришлось услышать от него такие слова. Кто-то спросил его: «Можно ли считать украинский язык за язык самостоятельный, а, следовательно, и украинскую народность за самостоятельную народность?». Мы жадно ждали от него в ответ его обычной мудрой речи, полной оригинальной мысли и глубокого знания. Но, к удивлению, услышали только следующее: «Да, если украинцы сами этого захотят». Странно показались тогда нам эти слова. Но, привычно ценя глубину их источника, мы благоговейно замкнули их в сокровищнице своей памяти. И вот на наших глазах произошло чудо, в возможность которого едва ли верил великий ученый, несмотря на всю свою горячую любовь к Украине и всему украинскому: *украинцы захотели*.

Да, конечно, это чудо своего рода. Украинская держава возникла «волеизъявлением», а не тем естественно-обычным процессом, когда накапливающееся национальное самосознание выдвигает социально-политический организм на историческую сцену с той же органической необходимостью, с какой семя дает росток, с какой завязь дает плод. Но в наши фантастические дни кто будет удивляться чуду? Хочется верить только, что это чудо есть действительно акт своего собственного украинского «волеизъявления».

Как бы то ни было, «украиноведение» есть в данный момент неотложная острая потребность, настоящий духовный голод украинской жизни. В ряду пунктов программы этого «украиноведения» украинская история занимает необходимо одно из виднейших мест. И всякие курсы, и школы, и учреждения для внешкольного образования – всюду и всеми отдается исключительное внимание украинской истории.

²⁰ Олександр Опанасович Потєбня (1835–1891 рр.) – український мовознавець, фольклорист, етнограф, член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук, один із засновників психологічної школи в мовознавстві, обстоював візію про мову як особливу форму людської діяльності.

Надо сказать правду – без сорама казка²¹, – что подданные вновь народившейся Украинской державы совершенно не знают своей истории. Не знают – до анекдотического; и не только народная масса, для которой невежество есть неотвратимый рок, а и украинские интеллигенты. Да и как бы оно могло быть иначе? Ведь весь этот культурный верхний слой украинской народности приобрел свое образование в средней или высшей русской школе. С украинской историей приходилось знакомиться по учебникам русской истории, тщательно профильтрованным Ученым Комитетом Мин[истерства] Нар[одного] Просвещения. В этих учебниках учащиеся находили и украинскую историю – в кратких по несколько десятков строк, в пространных – по несколько страниц. Из этих строк и страниц учащиеся узнавали о Люблинской и Брестской церковной униях, о казаках и Богдане Хмельницком как воссоединителе, об измене Мазепы, реформах Екатерины – и все. В последнее время в некоторых высших учебных заведениях – очень немногих – читался курс истории Западной Руси, куда входила история Украины как составная часть, но читался как курс необязательный. Для любителей, которых бывало больше или меньше, смотря по лектору. Конечно любители эти – исключительно украинцы, патриотически настроенные, могли почерпнуть знание украинской истории также и из литературы. Но научная литература по украинской истории крайне скудна. Кто захочет наглядно убедиться в этом, пусть заглянет хотя бы в только что изданные «Материалы по вопросу о предметах украиноведения в учебных заведениях» (Изд[ание] Киевск[ого] учебного округа. Киев, 1918 г.), где перечислена литература по украинской истории почти что исчерпывающим образом.

И вот на таком-то утлом фундаменте приходится наспех создавать широкое ознакомление населения Украинской державы с его родной историей. И при каких условиях! И без того незначительные украинские интеллигентные силы, которые могли бы работать в данной области, отвлечены политикой. Разрыв с севером, лишая социальный организм Украины обычного притока культурных средств, создает обесиливающую анемию. Печатание крайне затруднено тем, что нет бумаги. Но самая большая трудность в деле распространения знаний по украинской истории заключается, на мой взгляд, в характере самой истории.

Ведь история в общепризнанном и специфическом смысле этого понятия, имеет своим содержанием развитие политического организма, государства. Но когда и при каких условиях Украина жила политической жизнью, была государством?

В самый старый период своего исторического существования, так называемый Киевский, южнорусские (украинские) земли были в общей политической связи с землями западнорусскими (белорусскими) и севернорусскими (великорусскими). Затем они вошли в состав Литовско-Русского государства. Далее, актом Люблинской унии украинская территория обратилась в провинцию Польши, в каком виде она и существовала до великой

²¹ У буквальному розумінні – відверто, прямо.

української революції 1648 г. Вслід за нею промелькнула метеором самостійна Українська держава. Уже через шість лет, в 1654 г. її дальнєйшеє розвитєє в напрямленнєє государственной самостійности было задержано присоединеннєє к Московскому царству. Если это присоединеннєє до поры до времени можно рассматривать как формальное, не стеснявшее существенно свободы самоопределения, то едва ли можно остаться на той же точке зрєния, когда Московское царство обратилось в Российскую империю. Общеизвестно, как наступательно ставила себя эта империя по отношению ко всяким самоопределениям. С реформами Екатерины II украинские земли окончательно превратились в русские наместничества и губернии.

Таким образом, историческая жизнь Украины тесно переплеталась – и сплеталась по типу зависимости и подчинения – с жизнью целых трех политических организмов, государств. Но мало этого. Говоря выше, я употребляла термин – украинские земли, Украина. Можно подумать, что дело шло действительно о территории всей украинской народности. Ничуть не бывало. Слово «Украина» употреблено лишь для упрощения: на самом деле речь шла не об Украине, в смысле территории всей украинской народности, а каждый раз лишь об ее части, и в иных случаях – небольшой. Напр[имер] в силу договора Богдана Хмельницкого фактически вошла в состав Московского государства лишь так наз[ываемая] Малороссия, Левобережье, – Гетманщина. История этой Гетманщины – самая яркая, выразительная часть украинской истории. А между тем в историю Гетманщины, – украинскую историю *par excellence* – не входят даже соседние, соприкасающиеся, части украинской территории, не уступающие ей по размерам – Правобережная Украина и Слобожанщина²². А сколько еще есть украинских земель, история которых идет вне главного русла исторической украинской жизни. На первом плане – Галичина, затем Холмщина, дальше Угорская Русь, Буковина. Да и Запорожскую Сечь с ее огромной, хотя и пустынной территорией, приходится рассматривать особо, так как она не смогла приобрести положения устойчивого политического равновесия между Московской Русью, Польшей, Татарским ханством. Сопоставьте в уме все эти сделанные мною элементарные указания, и вы легко поймете, какие практические трудности вытекают из этих особенностей украинской истории и для лиц, руководящих ее изучением в той или иной форме, и для самих учащихся.

Мне приходилось много лет заниматься украинской историей, то разрабатывать отдельные ее вопросы, то составляя систематические обзоры, то, наконец, читая лекции и руководя семинарскими работами на Петроградских В[ысших] Ж[енских] Курсах. Таким образом, помимо знаний, получился и некоторый педагогический опыт. По мере сил и возможности, хотела бы я поделиться приобретенным багажом с читателями «Внешкольного

²² Почасті намір О.Єфименко представити різноманітні регіонально-просторові проєкції історії України було реалізовано в підручнику, виданому після її трагічної загибелі. Див.: Єфименко О.Я. Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народніх. – Х., 1919. – 90 с.; Єфименко А.Я. Начальное руководство по украинско-великорусской (русской) истории для народных школ. – Х., 1919. – 89 с.

Просвещения». Боюсь, что мои добрые намерения будут парализоваться отсутствием под рукой библиотеки и вообще книжных пособий. Но – попытаюсь.

Хут[ор] Любочка,
Волчанского у[езда]

REFERENCES

1. Il'inskaya, V.N. (1978). Avtobiografii P.S. i A.Ya. Efimenko. In A.A.Gorelov (Ed.), *Iz istorii russkoj fol'kloristiki* (pp.93–106). Leningrad: Nauka. [in Russian].
2. Kapeler, A. (2010). Samouchka, zhinka, katsapka: Oleksandra Yefymenko ta Kyiv's'ka istorychna shkola. *Ukraina moderna*, 6/17, 45–76. [in Ukrainian].
3. Kappeler, A. (2012). *Russland und die Ukraine: verflochtene Biographien und Geschichten*. Wien: Böhlau Verlag. [in German].
4. Kovalevs'ka, O. (2003). Oleksandra Yefymenko (Yu.A.Pinchuk, Ed.). *Istoriografichni doslid-zhennia v Ukraini – Historiographical Researches in Ukraine*, (12), 152–181. [in Ukrainian].
5. Markov, P.G. (1966). *A.Ya.Efimenko – istorik Ukrainy*. Kiev: Izdatel'stvo Kievskogo universiteta. [in Russian].
6. Markov, P. (2003). *Na kryl'jakh bessmertija: Dilogija*. Kiev: Vipol. [in Russian].
7. Skakun, O.F. (1967). Istorychni pohliady O.Ya.Yefymenko. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 22–30. [in Ukrainian].
8. Smolij, V.A. (1990). A.Ya.Efimenko. Oчерк zhizni i nauchnogo tvorchestva. In F.P.Shevchenko (Ed.), *A.Ya.Efimenko. Istorija ukrainskogo naroda* (pp.403–426). Kiev: Lybid'. [in Russian].
9. Yakovenko, N. (2007). *Vstup do istorii*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

ALEKSANDRA EFIMENKO

LETTERS FROM FARMSTEAD. ABOUT THE UKRAINIAN HISTORY

In the letter-post by O.Yefimenko outlines the cardinal transformations of the Ukrainian cultural space caused by the revolutionary metamorphoses of 1917–1918. Author lightens up the phenomenon of the cultural-educational movement related with the mass spread of self-education courses of Ukrainian studies. Also, author based the thesis that Ukrainian studies are an original, undifferentiated and disciplined unformed form of the socio-humanitarian knowledge about Ukraine, in which the history of Ukraine occupies a respectable place. In the article noted that the Ukrainian state of 1917–1918 appeared as a result of public willing expression, but not as an evolutionary and organic progression product in the context of positivist representations. Moreover, the article researches the specific difficulties in the history of Ukraine representation from the state-political and territorial-spatial perspectives. In particular, in the field of pedagogical and cultural-educational practices. Author paid the attention that the history of Ukraine is not a monotonous spatial area, but is distinguished by cultural and territorial variety, because the historical process was unfolded in the field of three states ("political organisms") influence – Moscow Rus', Poland and the Tatar Khanate.

Keywords: history of Ukraine, Ukrainian historiography, Ukrainian studies, Yefymenko, Ukrainian revolution, 1918.